

УДК [902:728.81](=16:477.83-22-751)''08/12'':001.891
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13695>

ДО ПИТАННЯ ПРО АРХЕОЛОГІЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ ФОРТИФІКАЦІЙ ПЛІСНЕСЬКОГО ГОРОДИЩА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ МИХАЙЛА І АНДРІЯ ФІЛИПЧУКІВ)

Богдан ТОМЕНЧУК

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
кафедра етнології і археології
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: bogdan.tomenchuk@pnu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-8378>

Здійснено повторну археологічну реконструкцію фортифікацій Пліснеського городища за матеріалами з досліджень Михайла і Андрія Филипчуків. Це дало можливість уточнити окремі їх конструктивні особливості, а загалом – й історичні.

Ключові слова: Пліснеське городище, Великохорватське князівство, Києво-руська держава, фортифікація, одержавлення, трансєвропейські шляхи

*Світлої пам'яті
Михайла Филипчука і його сина
Андрія Михайловича, який загинув
на російсько-українській війні*

Постановка проблеми. Серед великих пізньослов'янських городищ Центрально-Східної Європи і зокрема Галичини, без сумніву, виділяється Пліснеське городище (250 га), оборонні споруди якого понад десять років досліджував Михайло Филипчук (1990, 1993, 1998, 2000, 2007–2014 рр.), а потім його син Андрій Михайлович (2015, 2016, 2018 рр.)¹. За результатами розкопок вони дійшли до важливих висновків не лише щодо конструкцій фортифікаційних систем, але й щодо їхнього місця у формуванні соціальної структури Пліснеського поселенського комплексу в його історичному розвитку. Зокрема, дослідники зауважили, що як укріплення, він постав наприкінці IX – початку X ст. на основі язичницького святилища, як давньохорватського релігійного центру.

Найбільшого розвитку Пліснеський поселенський комплекс досягнув у другій половині X ст. – в часи утворення Великохорватського князівства, коли він став його найбільшим “мегаполісом”. У результаті “русько-хорватської війни” 993 р. його зруйнував Володимир Святославич. Протягом XI ст. Пліснеський поселенський комплекс був важливим і військово-політичним осередком відкритого типу, де резидувала дружина великокиївських князів, зокрема варязького походження. З кінця XI – початку XII ст. він поступово перетворився на укріплений міський поселенський комплекс бургівського (замкового) типу із дитинцем і посадом. Із середини XIII ст., після монгольської навали, це невелике літописне місто вже більше не відроджувалось².

Мета роботи. У цій статті ми спробували ще раз здійснити повторну археологічну реконструкцію фортифікаційної системи Пліснеського поселенського комплексу згідно з матеріалами із досліджень Михайла та Андрія Филипчуків.

Виклад основного матеріалу. Автор неодноразово був присутній на польових дослідженнях згаданих дослідників, а пізніше став рецензентом монографії “Археологія фортифікацій давнього Пліснеська”³. Констатуємо, що розкопки було проведено на високому сучасному науково-методичному рівні, але в окремих випадках їхня інтерпретація дискусійна. Зокрема, це проявилось при створенні перших графічних реконструкцій у рамках проекту “3D-модель Давнього Пліснеська”⁴.

Вал-1. Досліджував А. Филипчук у 2015 р. (Рис. 1 і 4). Дуговидний, довжиною 400 м. Розташований між двома ярами. Має два розриви-проїзди. Пов'язаний з першим північним воротним проїздом на городище. Фортифікація однофазна: друга половина X ст.

¹ Михайло Филипчук і Андрій Филипчук, *Археологія фортифікацій давнього Пліснеська* (Львів: Растр-7, 2021), 12–142.

² М. Филипчук і А. Филипчук, *Археологія фортифікацій*, 143–152.

³ Там само, 169.

⁴ Український культурний фонд, “3D-модель Давнього Пліснеська”, доступно 20 травня 2024, <https://ucf.in.ua/archive/5f045c997f7df24b6c572bc3>

Конструкція: невисока (0,5 м) земляна підоснова, на якій споруджено бінарну зрубну стіну типу бойової галереї шириною 2,5 м. З внутрішньої сторони була житлово-господарська прибудова шириною 4,45 м. В одному із приміщень простежено сліди від вогнища. Вони разом утворювали один оборонний комплекс (шириною 7 м) під двосхилим дахом і бійницями із зовнішньої сторони. У межах досліджуваного валу виявлено два заглиблені (1,3 м) житлово-господарські об'єкти XI ст. та окремі поховання XII–XIII ст.

Вал-2. Досліджував А. Филипчук у 2016 р. (Рис. 1 і 4). Вал довжиною близько 400 м. Очевидно доповнював воротний проїзд разом із Валом-1. Віддаль між ними в середній розширеній частині сягала 80 м. Має три розриви-проїзди. На відміну від Валу-1, він досить високий (1,5 м) і широкий (10 м). Фортифікація, очевидно, однофазна: друга половина X ст.

Конструкція. У другій половині X ст. було насипано вал висотою 1 м і шириною 5–6 м, на якому, очевидно, стояла проста оборонна стіна стовпової конструкції. Біля підніжжя валу простежено прибудову до нього, яка тут частково знищена спорудою XI ст.

На внутрішньому схилі валу виявлено окремі поховання кладовища XII–XIII ст. В основі його зовнішнього схилу простежено гончарні печі IX/X ст.

Вал-3. Досліджував М. Филипчук у 2014 р. (Рис. 1 і 4). Вал короткий (близько 200 м) і зовсім невисокий (0,25–0,5 м) та сильно розораний. Фортифікація, очевидно, двофазна: початок X ст.; друга половина X ст.

Конструкція.

1. Укріплення, очевидно у вигляді бінарних оборонних зрубних стін типу бойової галереї шириною 2,5 м. З внутрішнього боку до них примикали окремі будівлі шириною 3,35 м.

2. У другий період оборонні стіни, очевидно, були подібними до попередніх. В підоснові валу виявлено залишки заглибленої (до 1 м) будівлі IX/X ст. На вершині валу простежено сліди від наземної споруди XI ст.

Вал-4. Досліджував М. Филипчук протягом 2007–2009 рр. і у 2012 р. (Рис. 1, 4 і 5). Це була найпотужніша лінія оборони у другій половині X ст., яка, очевидно, захищала і найбільш важливу ділянку Плісеського поселенського комплексу. Вал довжиною близько 700 м, шириною 30 м і висотою 3,5 м. Має три розриви-проїзди. Фортифікація двофазна: IX/X ст.; друга половина X ст.

Конструкція:

1. У перший період, на валу шириною 6–8 м і висотою 0,6–0,8 м стояли бінарні зрубні оборонні стіни типу бойової галереї шириною 2,5 м. Із внутрішнього боку була прибудова з окремих споруд (ширина 3,5 м). Рів – шириною 6,5 м і глибиною 1,5 м.

2. У другий період вал було підсипано на висоту до 3 м. Особливо його нарощено у зовнішній частині, на місці попереднього схилу валу та рову. Це і змусило побудувати тут, у його верхній частині, невеличку підпірну кам'яну стінку-крепіду (140,5 м). Крім того, і сам схил нового валу було покрито кам'яними плитами аж до дна рову. Нові оборонні конструкції на цьому високому валу мали складну дворівневу структуру. До першого входили наземні “бойові камери” шириною 1,5 м і довжиною 6 м, які виходили на зовнішній схил валу, де були влаштовані трапецієподібні бійниці (1,3–1,442,741,942,7 м). Їх було споруджено на земляній підоснові, на 0,6 м вище від підлоги бойових камер. Вся ця складна конструкція першого ярусу мала дерев'яну обшивку стін. Зокрема, включно з валоподібними глиняними бермами шириною 4 м і довжиною 12 м, які полого спускались до підніжжя валу і слугували сходами на другий рівень оборонного ярусу. Загалом бойові камери, як проходи до бійниць, розміщувались через кожних 3–3,5 м по всьому периметру першого ярусу оборони.

Другий ярус являв собою оборонні бінарні зрубні стіни шириною 3 м, зведені на валу і над бійницями першого ярусу. Вся ця оборонна дворівнева стіна у своїй зовнішній основі була укріплена згаданою кам'яною крепідною (0,8–0,9×0,65–1,35 м).

Під час дослідження Валу-4 у його підніжжі було виявлено ґрунтовий тілопальний могильник IX–X ст. і декілька споруд XI та XII–XIII ст. Окремі з них мали виробничий характер.

Вал-5. Досліджував М. Филипчук у 2011 р. (Рис. 1 і 5). Пов'язується з укріпленнями посаду (9,5 га) літописного міста Плісеська XII–XIII ст. Вал довжиною близько 600 м має два розриви-в'їзди. Він зовсім невисокий (0,5 м), але надзвичайно складний за стратиграфією. Фортифікація, очевидно трифазна: IX/X ст., друга половина X ст., XII–XIII ст.

Конструкція:

1. У IX/X ст. над ровом було зведено оборонну бінарну зрубну стіну шириною 3,4 м з невеликим (шириною 2,5 м) глиняним укосом з її зовнішньої сторони (до бійниць).

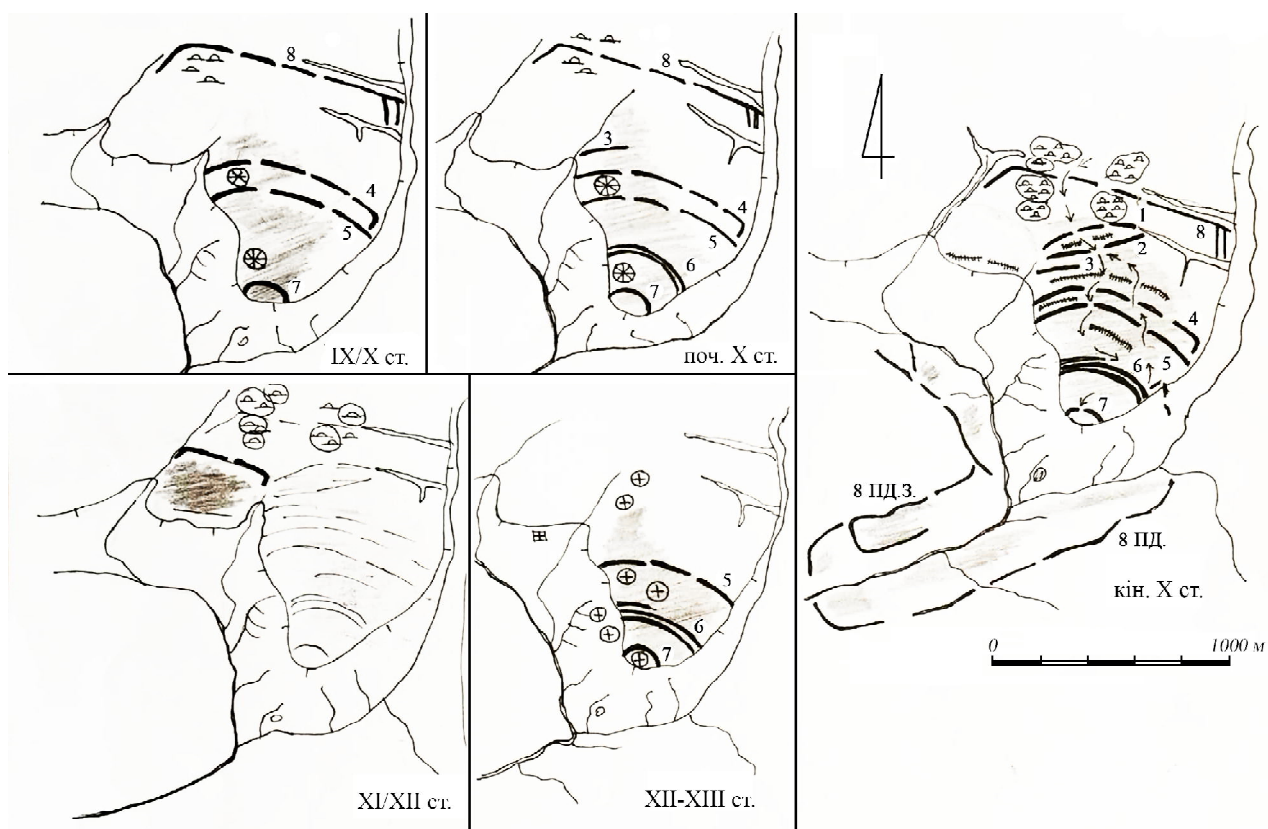

Рис. 1. Пліснеське городище. Культурний шар, оборонні вали і могильники у хронологічній еволюції.

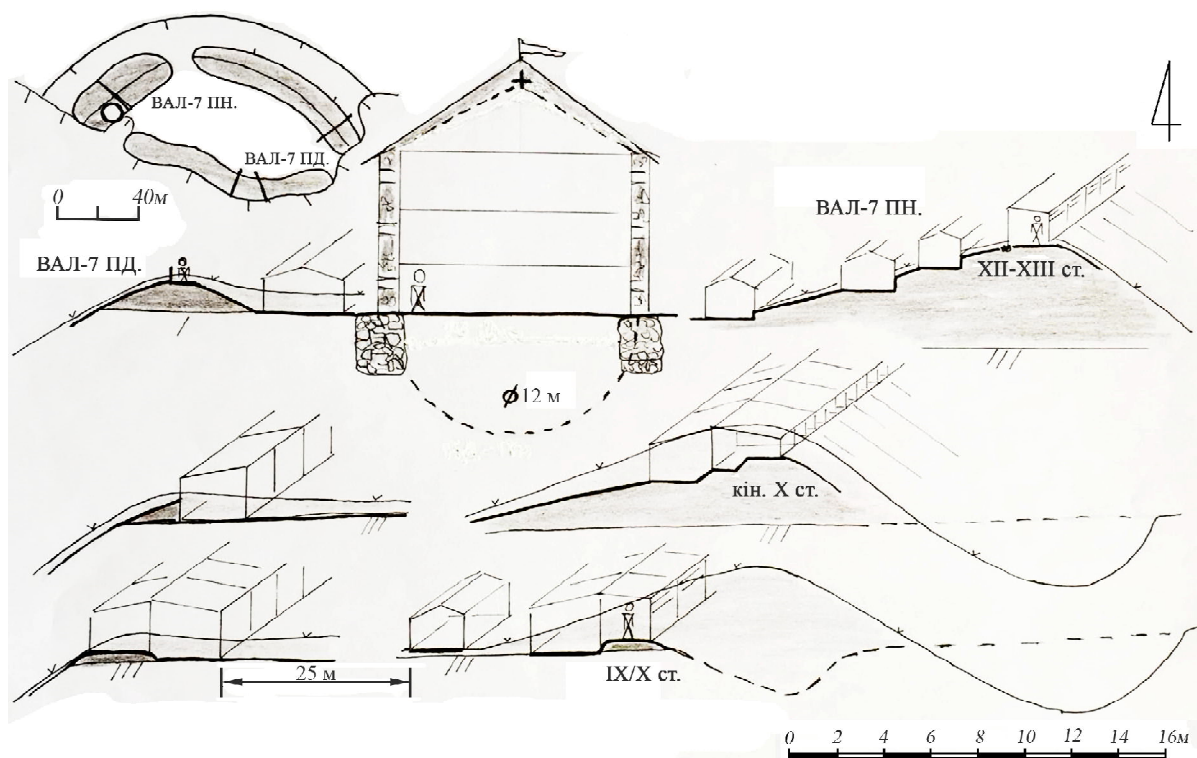

Рис. 2. Пліснеське городище. Урочище Оленин Парк. Вал-7. Північний;
Вал-7. Південний. Археологічна реконструкція.

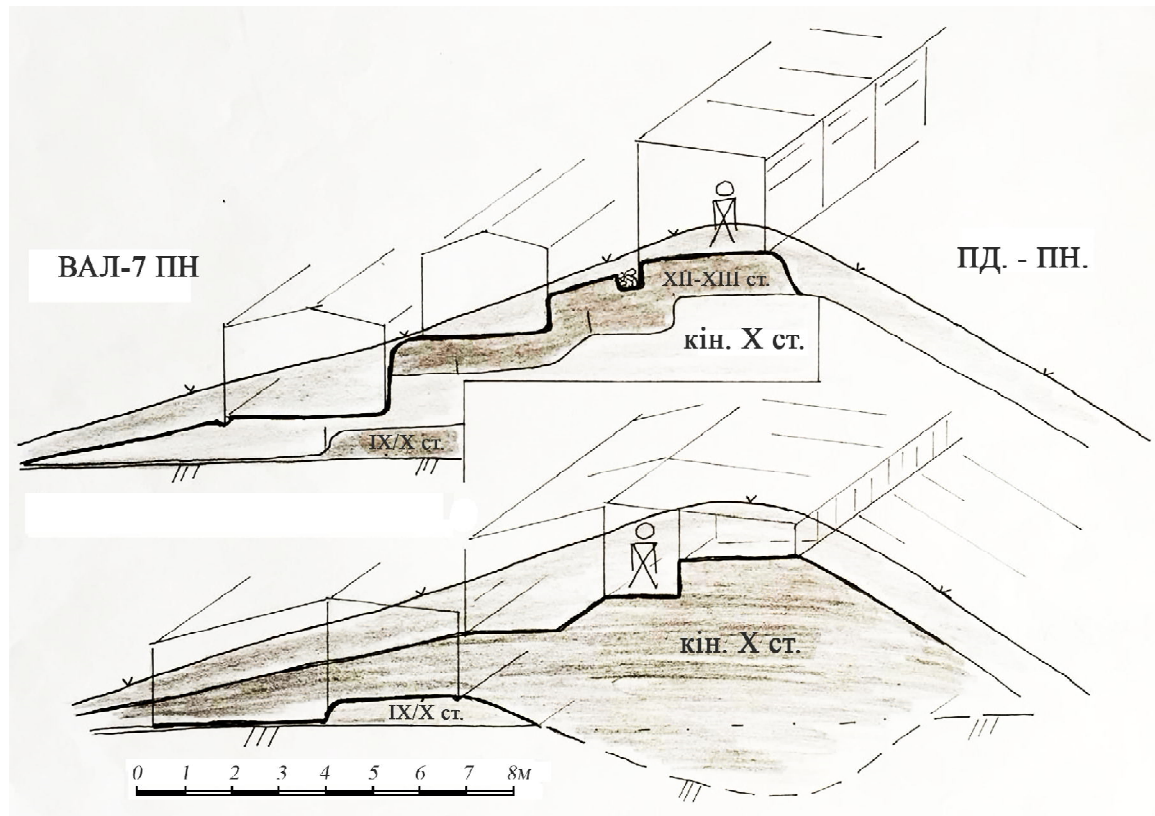

Рис. 3. Пліснеське городище. Урочище Оленин Парк. Вал-7. Північний. Археологічна реконструкція.

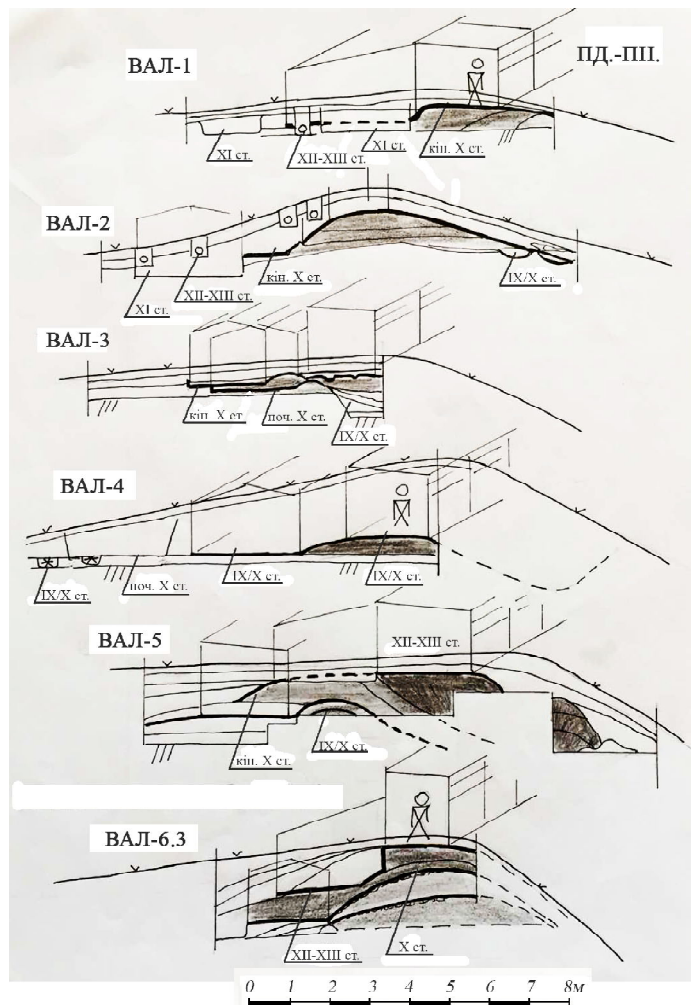

Рис. 4. Пліснеське городище. Оборонні вали: Вал-1, Вал-2, Вал-3, Вал-4, Вал-5, Вал-6.3. Археологічна реконструкція.

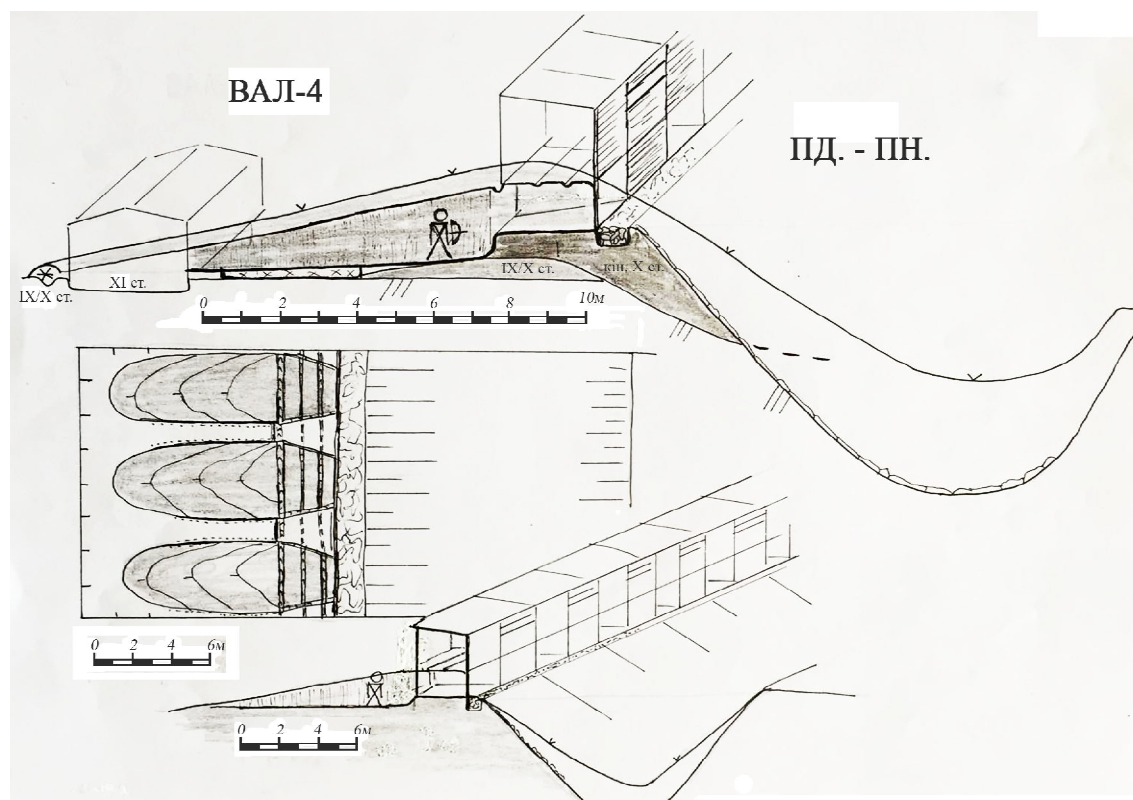

Рис. 5. Пліснеське городище. Оборонний вал-4. Археологічна реконструкція.

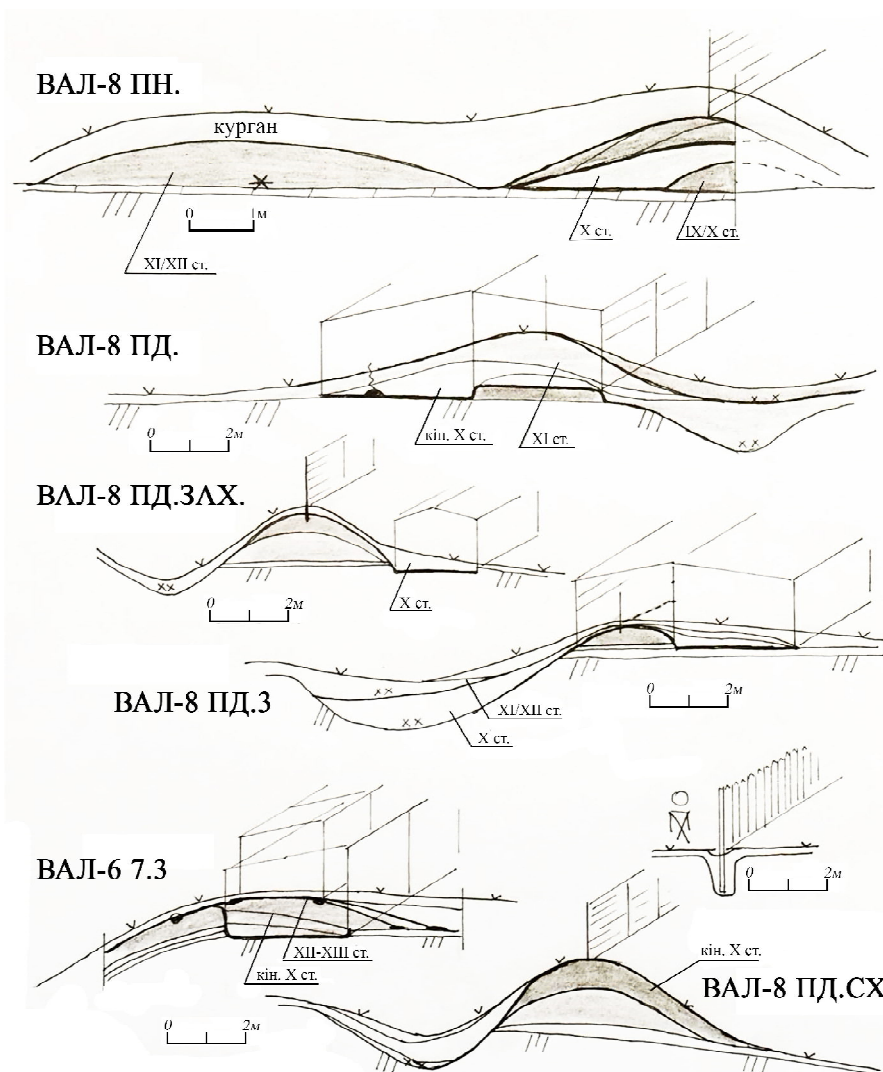

Рис. 6. Пліснеське городище. Оборонні вали. Вал-8. Північний; Вал-8. Південний; Вал-8. Південно-західний; Вал-6, 7.3. Археологічна реконструкція.

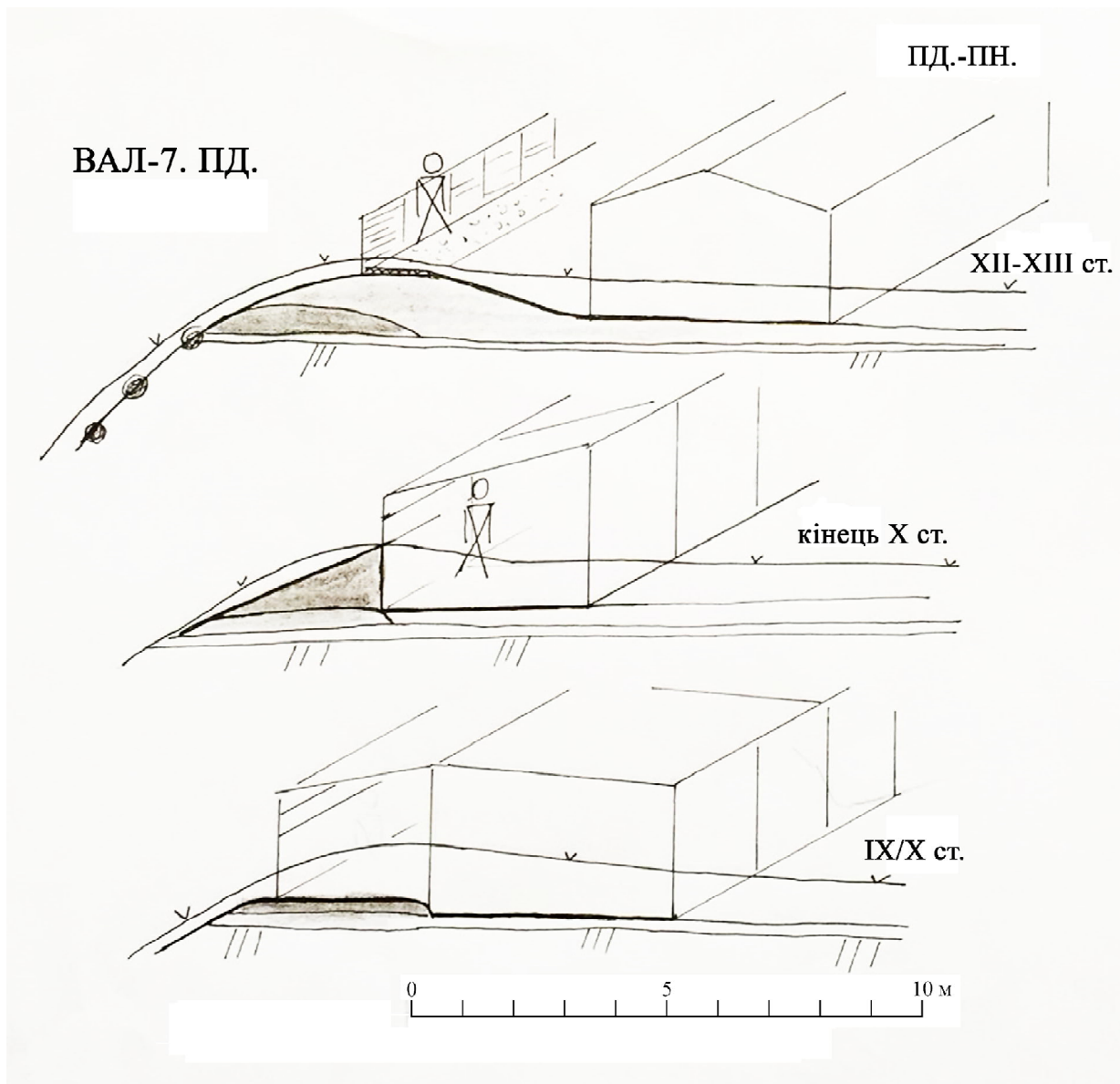

Рис. 7. Плісеське городище. Оборонний вал-7. Південний. Археологічна реконструкція.

2. У другій половині Х ст. вал було значно підсипано (шириною 5 м і висотою 1,5 м). На ньому зведено бінарні зрубні оборонні стіни шириною 3–3,5 м.

3. У XII–XIII ст. його було знову підсипано, особливо у зовнішній частині (шириною 7–8 м). Вже на ньому зведено оборонні бінарні зрубні стіни (3,5 м). З внутрішньої сторони до них примикали окремі житлово-господарські споруди шириною 3,5 м. Одна з них, яку простежено в розкопі, зруйнувала тут оборонну стіну першої половини Х ст.

Вал-6. Досліджував М. Филипчук у 2018 і 2000 рр. (Рис. 1). Структурно складається із двох основних (6.2 – зовнішній і 6.3 – внутрішній) валів, довжиною близько 400 м і одного додаткового (6.1 – північно-західний) валу, довжиною 200 м. Ця оборонна система вже пов'язана з укріпленнями дитинця (2,5 га) літописного міста Пліснеська XII–XIII ст.

Вал-6.3. (внутрішній), на відміну від валу-6.2. (зовнішній), досить великий – шириною 12 м і висотою 2,5–3 м (Рис. 4). Фортифікація, очевидно, трифазна: початок Х ст.; друга половина Х ст.; XII–XIII ст.

Конструкція:

1. На початку Х ст. було насипано невеликий земляний вал шириною 6,5 м і висотою 0,8 м, на якому, очевидно, стояла проста оборонна стіна стовпкової конструкції. Внутрішній схил валу має кам'яне мощення.

2. У другій половині Х ст. вал підсипано на висоту 2 м. На його вершині також було влаштовано оборонну стіну простої стовпкової конструкції. Внутрішній схил має кам'яне мощення. Біля внутрішнього підніжжя валу, очевидно, знаходились окремі житлово-господарські будівлі.

3. У XII–XIII ст. вал знову нарощено. На його вершині зведено бінарну зрубну оборонну стіну шириною 2,5 м типу галереї. Нижче від неї (на 1,3 м) на підрізаному внутрішньому схилі валу була житлово-господарська прибудова шириною 3,5 м, яка очевидно, становила один комплекс з верхньою оборонною стіною. Укріплення сильно обгорілі.

Вал-6.2. (зовнішній) невеликий – шириною 6 м і висотою 1,5 м. У межах його верхньої частини простежено окремий об'єкт XII–XIII ст., який очевидно, міг мати відношення до оборонної стіни.

Вал-7 (північний). Досліджував М. Филипчук у 1993, 2010 і 2013 рр. (Рис. 1–3). Це найбільший з оборонних валів Пліснеського городища: довжиною близько 110 м, шириною 20 м і висотою 5,5 м. Він пов'язаний з укріпленнями окремої невеликої (0,3 га) культової частини найдавнішого городища, де у XII–XIII ст. знаходився боярський осідок міста Пліснеська. Фортифікація, очевидно, трифазна: IX/Х ст.; друга половина Х ст.; XII–XIII ст.

Конструкція:

1. Наприкінці IX – початку Х ст. тут з'явилися перші укріплення у вигляді невеликого валу-платформи висотою 0,8 м, на якій стояла оборонна зрубна бінарна стіна типу бойової галереї шириною 2,5 м, до якої з внутрішньої сторони примикали окремі будівлі шириною 4 м.

2. У другій половині Х ст. на місці давніх укріплень споруджується великий земляний вал шириною 20 м і висотою 3 м. На його вершині було зведено потужну оборонну стіну, яка складається з двох частин. Зокрема, з верхньої галереї шириною 4 м з бійницями довжиною 2,5 м, які були розміщені вище від підлоги на 0,5–0,8 м. Таким чином, вона структурно близька до укріплень нижнього ярусу Валу-4. З внутрішньої сторони до цієї бойової галереї примикала бінарна зрубна прибудова шириною 3 м, яка розміщувалась трохи нижче від неї (на 0,8–1 м). Загалом вони становили один оборонний комплекс шириною 6,5–7 м.

3. У XII–XIII ст. зроблено нову підсипку валу (на 0,8–1 м), на вершині якого звели оборонну бінарну зрубну стіну у вигляді бойової галереї шириною 2,5 м. Її внутрішня стіна для стійкості була заглиблена у невеликий рівчак шириною 0,5 м і глибиною 0,3–0,5 м з кам'яною обкладкою. Нижче від цієї бойової галереї, у верхній частині внутрішнього схилу валу (2 м), було споруджено окрему прибудову, можливо з окремих будівель (шириною 2,5–3 м). Ще один ряд споруд (шириною 3–3,5 м) було побудовано вздовж самого підніжжя валу. Їх зовнішня сторона була вкопана в основу валу на 1,5 м. Таким чином, у структурі оборонного валу XII–XIII ст. була триярусна забудова, включно з бойовою галереєю на його вершині. Це було спричинено обмеженою площею цього боярського осідку з невеликою церквою і кладовищем.

Вал-7 (південний). Досліджував М. Филипчук у 2007, 2009 і 2011–2016 рр. (Рис. 1, 2 і 7). Вал довжиною 100 м, шириною 6 м і висотою 0,5 м. Фортифікація трифазна: IX/Х ст.; друга половина Х ст.; XII–XIII ст.

Конструкція:

1. Наприкінці IX – початку X ст. на південному краю майданчика було влаштовано невисоку (до 0,5 м) земляну платформу, на якій споруджено оборонну бінарну зрубну стіну типу бойової галереї шириною 2,5 м. З внутрішньої сторони до неї примикала прибудова шириною 4 м. Таким чином, вона була подібною до тогочасної північної оборонної стіни.

2. У другій половині X ст. на місці попередніх укріплень було збудовано нову фортифікацію у вигляді зрубно-бінарної стіни шириною 3,5 м, яка ззовні мала глиняний укис-підсіпку до рівня бійниць (шириною 2,5 м).

3. У XII–XIII ст. було насипано невеликий земляний вал шириною 6 м і висотою 1 м, на якому стояла проста оборонна стіна стовпової конструкції. З її внутрішньої сторони було влаштовано бойову доріжку шириною 1,5–2 м, вимощену дрібним камінням. Сам оборонний вал мав і додаткові укріплення кам'яною стінкою-крепідою (одна–дві колоди) підпірними стінами стовпової конструкції. Біля підніжжя валу простежено сліди від забудови. Зокрема, одна з досліджених будівель (6×4 м) стояла на кам'яних фундаментах.

У цей же період у західній частині майданчика городища, на внутрішньому схилі Валу-7 (північного), очевидно, було побудовано велику кам'яну вежу. Її видно і на ситуаційному плані Плісеська 1847 р. Щ. Муравського. Цілком можливо, що вона могла бути як військовою, так і житлово-господарською, і навіть культовою будівлею. У розкопі І 1993 р. було простежено невеликий шестиметровий фрагмент її фундаментів шириною 2 м і висотою 3–3,5 м. Вони окреслюють коло діаметром 12 м. На віддалі 2 м від зовнішнього краю цих фундаментів зафіксовано кам'яну крепиду шириною 2 м і висотою 2 м, також круглої форми.

Закінчуючи розгляд валів внутрішньої лінії оборони Плісеського городища, необхідно згадати ще про наявність в їхній системі заплилих довгих ровів від палісадів-частоків. Вони присутні як окремі відрізки між валами і ровами. Можливо, доповнюючи їх, або виступаючи як окремі самостійні укріплення в період повного або часткового нефункціонування оборонних валів з їх стінами. На жаль, вони не досліджувались, тому і про їх датування зараз говорити важко. Все ж, вони розміщені у чіткій системі, як відносно валів, так і особливо в'їздів через них.

Зовнішня лінія оборони Плісеського поселенського комплексу

Вал-8 (північний). Досліджував А. Филипчук у 2015 р. (Рис. 1 і 6). Довжиною понад 1200 м. Сильно розораний, має три розриви-в'їзди. Фортифікація двофазна: IX/X ст.; X ст.

Конструкція:

У всі зазначені періоди на цьому невеличкому валу шириною 5 м і висотою 1 м, очевидно, стояли прості оборонні стіни стовпової конструкції, без прибудови. Біля підніжжя валу досліджено невеликий (діаметром 7 м і висотою 0,7 м) курган з тілоспаленням на стороні.

Вал-8 (південний). Досліджував М. Филипчук у 1990 р. (Рис. 1 і 6). Довжиною понад 1500 м, шириною 6 м і висотою 2 м. Фортифікація двофазна: IX/X ст.; друга половина X ст.

Конструкція:

1. У перший період на невисокій – 0,5 м – глиняній підоснові було збудовано бінарну оборонну зрубну стіну шириною 3 м. В окремих місцях до неї примикали великі житлово-господарські будівлі. Одна з досліджених (4×6 м) була з пічкою.

2. У другий період було насипано невисокий, приблизно метровий, вал шириною 8 м, на якому, очевидно, стояли прості стіни стовпової конструкції. Біля валу (близько за 8 м від нього) досліджено декілька жител X і кінця XI ст.

Вал-8 (південно-західний). Досліджував М. Филипчук у 1990 р. (розкоп II). Простежено рештки валу довжиною 600 м, шириною 6 м і висотою 2 м. Фортифікація однофазна: друга половина X ст.

Конструкція:

На валу, очевидно, було зведено просту оборонну стіну стовпової конструкції. А біля його підніжжя простежено сліди від окремої забудови. Одна з досліджених будівель була 4×6 м.

Вал-8 (південно-західний, західний). Досліджував М. Филипчук у 1990 р. (розкоп III). Простежено вал довжиною близько 150 м, шириною 3 м і висотою 0,5 м. Фортифікація однофазна: друга половина X ст.

Конструкція:

1. На глиняній підоснові стояла оборонна зрубна бінарна стіна типу галереї (ширина 2,5 м). До неї ззовні примикали окремі будівлі шириною 3,5 м. Можливо, пізніше вал було підсіпано на 0,5 м і на ньому вже стояла оборонна бінарна зрубна стіна шириною 2–2,5 м, також типу галереї. На вірогідність другої фази вказує і розріз оборонного валу.

Таким чином, археологічні дослідження Михайлом і Андрієм Михайловичем фортифікацій давнього Пліснеська дали можливість вперше чітко розібратись з їхніми конструктивними особливостями відносно різної хронології. Складна стратиграфія оборонних валів, які мають не лише новітні сліди руйнувань, але і давні перебудови, не завжди сприяли проведенню їх повної археологічної реконструкції. Все ж дослідникам вдалося з великою вірогідністю її здійснити. В окремих випадках, у цій статті ми лише доповнена і узагальнили наші міркування про місце і значення Пліснеського поселенського комплексу у контексті археології пізньослов'янських городищ Галичини IX–XII ст.

Серед досить численної групи перших пізньослов'янських – IX–X ст. – городищ на території Галицьких земель виділяється невелика група, біля яких є курганні могильники⁵. Останні не були характерні для хорватського населення з його традиційним ґрунтовим обрядом захоронення. Комплексне дослідження цих городищ показало, що вони належали окремим киево-руським поселенським комплексам (військово-адміністративним і торгово-економічним), побудованим як форпости державного освоєння ново приєднаних територій. Їхні гарнізони головно були набрані на київських землях і найчастіше були варязького походження. Саме їм відповідають курганні могильники з тілоспаленнями на стороні і на місці поховання. Так, в період цього першого зовнішнього одержавлення наприкінці IX – у середині X ст.) з'являються перші киево-руські форпости, які в основному були побудовані у зоні важливих ділянок давніх трансєвропейських і регіональних торгово-міграційних шляхів.

Цілком можливо, що саме тоді раннє Пліснеське городище стало головним “західним” киево-руським форпостом, звідки здійснювалось одержавлення Подністер'я і Карпатського Підгір'я. Це припущення зроблено згідно з наявністю на Пліснеському курганному могильнику ранніх тілопальних підкурганних поховань та особливого стратегічного значення Пліснеського городища як “воріт” на Подністер'я, які неможливо було оминати і не підпорядкувати.

Загалом, це перше одержавлення ще не було широким і глибоким, тому тут продовжували функціонувати окремі хорватські общинні і общинно-племенні центри, ремісничі комплекси і святилища⁶. Все ж, політична влада, очевидно, вже поступово перейшла до киево-руських намісників. У цей же ж період, зокрема наприкінці IX ст., подібне одержавлення здійснило Болгарське Царство у Східнокарпатському регіоні (літописна “Болгарія за Дунаєм”), а Велика Моравія – у Західнокарпатському регіоні. На початку X ст. угорська федерація ліквідувала Великоморавську державу (906 р.), а згодом (927 р.) перебрала на себе і болгарські землі Східнокарпатського регіону. Відтоді вона розпочала здійснювати військово-політичний тиск і на прикарпатські та подністерські землі хорватів. Але тут її зупинила Києво-руська держава, до складу якої вже входили з кінця IX ст. хорватські і тиверські землі.

У середині X ст. (після 972 р.) Києво-руська держава ослаблена в результаті внутрішньої політичної кризи, тимчасово почала втрачати свою владу на хорватських землях, щодо яких посилювались агресивні наміри Угорщини. Подібну агресивну політику почала і Великопольська молода держава Мешка I на сусідніх землях лендзян і вісян (970 р.).

Усе це і стало причиною внутрішнього одержавлення на хорватських землях і утворення Великохорватського князівства. Його, очевидно, очолював киево-руський намісник, який опинився з одного боку в становищі агресивного тиску сусідніх країн, а з другого боку – без відповідної військової підтримки ослабленої Києво-руської держави. Водночас він був і під внутрішнім політичним тиском зміцнілої хорватської знаті, яка й інспірувала цей внутрішній державотворчий процес. Таким чином, було утворене відносно автономне державне утворення у вигляді князівства.

Новітні археологічні дослідження дозволили виділити окремі археологічні відповідники цим раннім державотворчим і водночас містотворчим процесам, які проходили у другій половині X ст.⁷ Зокрема, у цьому регіоні виявлено понад 20 великих городищ, які виділяються своєю чіткою планувальною структурою і конструктивними фортифікаційними особливостями, що свідчить про

⁵ Богдан Томенчук, *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація* (Івано-Франківськ: Гостинець, 2006), 74–84.

⁶ Усе ж, необхідно згадати, що археологічно простежено знищення (спалення) хорватських городищ вперше ще у кінці IX ст., в результаті військового походу київського князя Олега (885 р.) і початку першого зовнішнього одержавлення, продовженого вже Ігорем на початку X ст. (907 р.).

⁷ Михайло Филипчук, “Державотворчі процеси в Українському Прикарпатті у VIII–X ст.”, *Вісник Інституту археології* 1 (2006): 58–70.

їх цілеспрямовану, організовану владою, побудову. На жаль, недовгий період існування цього ранньодержавного утворення (близько 20 років), не дав можливості цим ранньоміським поселенським комплексам (“полісного типу” за М. Филипчуком⁸) розвинути в повноцінні міські утворення.

Найбільшими великохорватськими городищами є Пліснеське (70 га без зовнішньої округи) і Крилоське (50 га). Перше розміщувалось у стратегічно важливому пункті структури Східноєвропейського Бурштинового шляху (Вісла – Західний Буг – вододіл – Серет – Дністер – Прут – Серет Карпатський – Дунай) на Балтійсько-Чорноморському вододілі⁹ та на хорвато-волинському і київському пограниччі. Це визначило і його очевидний мультикультурний характер (хорвато-волинський) населення. Саме це, можливо, і спричинило появу тут унікального святилища і двох окремих тілопальних ґрунтових некрополів, у період його ранньої історії як слов’янського, можливо, надплемінного хорвато-волинського політико-релігійного центру. У середині X ст. тут, очевидно, знаходився і киеворуський намісник, військовій дружині якого належали ранні підкурғанні тілопальні поховання. Таким чином, Пліснеський поселенський комплекс, очевидно, стає в цей час військово-політичним центром Великохорватського князівства. Його складна слов’яно-руська підоснова, а тепер і складна (дворівнева) соціальна і релігійна структура, призвели до утворення ще окремого політико-релігійного центру, який виник на Крилоському городищі, уже в центральній частині хорватської землі. Саме тут було побудоване і головне святилище – Галичина Могила із символічним похованням у човні “Воїна-героя” (Hails) – покровителя князя і його дружини, здійсненого за традиційним варязьким (дружинним) обрядом. На ній і було проведено, очевидно, інтронізацію Великохорватського князя. Її красномовна літописна історія (1205 р.) і матеріали наших досліджень, дають можливість вперше реально говорити, як про місце розташування цього столичного (другого) центру Великохорватського князівства, так і про великохорватського князя та його походження і релігійну приналежність¹⁰. При цьому його князівською військово-політичною резиденцією, очевидно, залишалось Пліснеське городище на хорвато-київському прикордонні.

В 992/993 рр. за Володимира Святославича, коли вже закінчилась політична криза в державі і навіть була проведена християнізація, Великохорватське князівство було ліквідоване в результаті “русько-хорватської війни”. Його землі приєднано до Волинської доменіальної волості Києворуської держави. Це стало початком другого зовнішнього одержавлення наново приєднаних хорватських земель, що супроводжувалося знову побудовою тепер киево-волинських військових форпостів. Археологічно простежено на галицьких (старохорватських) землях існування таких городищ в структурі яких були курғанні некрополі з тілопокладеннями. Найважливішим з цих нових киево-волинських форпостів, очевидно, знову стає Пліснеський поселенський комплекс, виходячи з його унікального військово-стратегічного розташування і політичного значення на хорватсько-волинському пограниччі¹¹. Таке своє значення він зберіг і в період другого внутрішнього одержавлення (кінець XI – початок XII ст.), у часи, коли Ростиславичі (сини Ростислава Володимировича і Ланки-Ілони, дочки угорського короля Бели І) формували три незалежні від великокиївського князя Перемишльське, Звенигородське і Терибовлянське князівства. Це спричинило багаторічне киево-галицьке військове протистояння, що неодноразово супроводжувалося військовими походами проти Ростиславичів. Вони знову, як завжди, проходили через Пліснеський поселенський комплекс, де постійно перебував тепер великий військовий контингент Ростиславичів. Саме їм і могли належати останні підкурғанні поховання у зрубних гробницях великого (понад 300) Пліснеського курғанного некрополя¹². На відміну

⁸ Михайло Филипчук, “Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства”, *Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр* (Львів, 1994), 9–11; Михайло Филипчук, *Слов’янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті* (Львів: Астролябія, 2012), 207–212.

⁹ Богдан Томенчук, “Дніпровський і Дністровський трансєвропейські шляхи з “варяг у греки” в геополітиці середньовічної України”, *Україна соборна. Збірник наукових праць* 2(1) (Київ, 2005), 50–55.

¹⁰ Томенчук, *Археологія некрополів*, 74–83; Богдан Томенчук, “Три періоди одержавлення Галицької землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття). За матеріалами некрополів IX–XII ст.”, *Археологічні студії* 1 (2000): 235–243; Александр Моця, *Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.* (Київ, 1990), 9, 67–108.

¹¹ Усе ж необхідно зазначити, що Пліснеське і давньогалицьке (Крилоське) городища надовго втратили свої фортифікаційні споруди, що засвідчено археологічно. Києво-руська влада, очевидно, свідомо заборонила відновлювати старі великохорватські столиці. Правда, у їх ближніх околицях вона побудувала окремі військові замки. Зокрема, біля Карпатського городища в ур. Штепанівка, а біля Пліснеського городища в ур. Поруб. Їхнім гарнізонам відповідають і підкурғанні групи поховань, розміщені поряд.

¹² Андрій Филипчук і Галина Филипчук, *Археологія курғанного могильника давнього Пліснеська*. (Львів: Растр-7, 2021), 67–81.

від попередніх воїнів, які були набрані на київсько-волинських землях, це була нова “галицька” військова дружина у складі якої були не лише традиційно скандинавські (варязькі) найманці, але і західноєвропейські.

У часи Галицького князівства і Галицько-Волинської держави (XII–XIII ст.) Пліснеський поселенський комплекс стає боярським і, можливо, навіть церковно-монастирським містом, свідченням чого є сильно укріплений боярський осідок і сім церковних комплексів (церква і кладовище), окремі з яких могли бути монастирськими¹³.

Висновкові положення. Археологічні старожитності Пліснеського поселенського комплексу, у тому числі і його фортифікації, свідчать про надзвичайно складну соціальну та етнічну (мультикультурну) структуру літописного міста Пліснеська, в основі яких були і наслідки давніх складних етнокультурних й етнополітичних процесів в цьому хорватсько-волинському і київському прикордонні. Саме вони перешкодили перетворенню цього найбільшого у західноруському регіоні “слов’яно-руського мегаполісу” в окреме столичне (волосне) місто, якими стали сусідні Буськ, Звенигород, Терембівля. Таким чином, Пліснеський поселенський комплекс постає як динамічний археополітичний феномен, що репрезентує складні процеси державотворення, сакралізації влади, етнокультурної інтеграції та урбанізації в прикарпатському регіоні раннього середньовіччя.

REFERENCES

- Motsia, Aleksandr. *Pogrebalnye pamiatniki yuzhnorusskikh zemel IX–XIII vv.* Kyev, 1990. (in Russian).
- Tomenchuk, Bohdan. “Try periody oderzhavleniia Halytskoi zemli (Halytsko-Bukovynske Prykarpattia). Za materialamy nekropoliv IX–XII st.” *Arkheolohichni studii* 1 (2000): 235–243. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, Bohdan. *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halytskoi zemli. Oderzhavleniia. Khrystyianizatsiia.* Ivano-Frankivsk, 2006. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, Bohdan. *Arkheolohiia horodyshch Halytskoi zemli. Halytsko-Bukovynske Prykarpattia. Materialy doslidzhen 1976–2006 rr.* Ivano-Frankivsk, 2008. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, Bohdan. *Halych i Mala Halytska zemlia ŐII–ŐIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch.* Ivano-Frankivsk, 2016. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, Bohdan. *Arkheolohiia davnoho Halycha.* Ivano-Frankivsk, 2022. (in Ukrainian).
- Tomenchuk, Bohdan. “Dniprovskiy i Dnistrovskiy transievropeiskiy shliakhy z “variah u hreky” v heopolitytsi serednovichnoi Ukrainy”. *Ukraina soborna. Zbirnyk naukovykh prats* 2 (1). Kyiv, 2005. 50–55. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Andrii, and Halyna Fylypchuk. *Arkheolohiia kurhannoho mohylnya davnoho Plisneska.* Lviv, 2021. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. “Henezys prykarpatskykh horodyshch VIII–X st. z pozytsii polisnoi struktury suspilstva”. *Evoliutsiia rozvytku slovianskykh hradiv VIII–XIV st. u peredhiri Karpat i Tatr.* Lviv, 1994. 9–11. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. “Derzhavotvorchi protsesy v Ukrainському Prykarpatti u VIII–X st.” *Visnyk Instytutu arkheolohii* 1 (2006): 58–70. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo. *Slovianski poselennia VIII–X st. v Ukrainському Prykarpatti.* Lviv: Astroliabiia, 2012. (in Ukrainian).
- Fylypchuk, Mykhailo, and Andrii Fylypchuk. *Arkheolohiia fortyfikatsii davnoho Plisneska.* Lviv: Rastr-7, 2021. (in Ukrainian).

ON THE ARCHAEOLOGICAL RECONSTRUCTION OF THE FORTIFICATIONS OF THE PLISNESK SETTLEMENT (BASED ON THE RESEARCH OF MYKHAILO AND ANDRIY FILIPCHUK)

Bohdan TOMENCHUK

Vasyl Stefanyk Ćarpathian National University
Department of Ethnology and Archaeology
57 Shevchenka str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: bogdan.tomenchuk@pnu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7445-8378>

The article presents a comprehensive analysis of the fortifications of the Plisnesk settlement complex – one of the most extensive Late Slavic hillforts in Central and Eastern Europe – which played a pivotal role in the political, sacred, and cultural transformation of the Galicia region between the 9th and 13th centuries. Drawing on decades of archaeological investigations by Mykhailo and Andrii Fylypchuk, the author undertakes a critical reconstruction of the defensive system’s layout, the stratigraphy of its ramparts, the chronological sequence of construction phases, and the functional purpose of individual structures. These findings are then integrated into the broader context of state-formation processes in Kievan Rus and the Great Croatian principality.

Plisnesk emerged in the late 9th to early 10th century atop a pagan sanctuary that likely served as a religious center for the early Croatian population. In the second half of the 10th century, amid the weakening of Kievan Rus' and rising pressure from

Hungary and Greater Poland, an internal process of state consolidation on Croatian lands gave rise to the Great Croatian principality. Within this polity, Plisnesk and Krylos served as its principal centers: Plisnesk as the military and political hub, and Krylos as the sacred capital. Archaeological discoveries – including cremation necropolises, cult shrines, and the symbolic boat burial of the “Warrior-Hero” (Hails) – testify to a complex social, ethnic, and religious landscape that blended Slavic-Rus¹, Varangian, and Western European elements.

In 992–993, following the resolution of Kievan Rus’¹’s internal crisis and its official Christianization, the Great Croatian principality was dissolved in the course of the “Rus-Croat war,” and its territories were incorporated into the Volhynian province of Kievan Rus¹. This marked the beginning of a second phase of external state consolidation, accompanied by the construction of new Kievan-Volhynian strongpoints. Once again, Plisnesk resumed its leading role due to its strategic position at the crossroads of the East European Amber Road.

During the second wave of internal consolidation at the turn of the 11th and 12th centuries, when the Rostislavich princes established the independent principalities of Przemyśl, Zvenyhorod, and Terebovlia – Plisnesk became a theatre of military-political confrontation. A substantial garrison, composed not only of Varangian warriors but also of Western European mercenaries, was stationed there, as evidenced by burials in log-built chamber graves within its large barrow necropolis.

In the 12th–13th centuries, under the Galician principality and later the Galicia-Volhynia state, Plisnesk evolved into a boyar residence and possibly a monastic center. Archaeological remains – an extensive fortified boyar manor and seven church complexes – underscore its role as a multicultural urban nexus. Yet its intricate ethno-political legacy and borderland status prevented Plisnesk from attaining the status of an independent capital city, a distinction later claimed by neighboring Busk, Zvenyhorod, and Terebovlia.

Ultimately, the Plisnesk settlement complex emerges as a dynamic archaeopolitical phenomenon that encapsulates the intertwined processes of early medieval state formation, the sacralization of authority, ethno-cultural integration, and urbanization in the Carpathian foothill region.

Keywords: Plisnesk settlement complex, Great Croatian principality, Kievan Rus¹, fortification, state consolidation, trans-European trade routes.